

İSLAM MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Islamic Civilization Studies

e-ISSN: 2149-0872

Cilt/Volume 8 - Sayı/Issue 2 - Aralık/December 2023; 67-91

Şâfiî Mezhebinde Örf ve Âdetin Yeri ve Kaynak Değeri

Source Value of Custom and Tradition According to Shafi'i Sect

Mehmet Selim ASLAN

Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Assoc. Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of
Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı. Theology, Department of Islamic Law.

mehmet.selim.aslan@hotmail.com Orcid: 0000-0002-6758-8203

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

08.07.2023

Kabul Tarihi / Accepted

19.09.2023

Atıf/Cite: Aslan, Mehmet Selim. "Şâfiî Mezhebinde Örf ve Âdetin Yeri ve Kaynak Değeri". İslam
Medeniyeti Araştırmaları Dergisi 8/2 (2023), 67-91.
<https://doi.org/10.20486/imad.1324690>

Etik Beyanı/Ethical Statement: En az iki hakem tarafından değerlendirilmiş ve iThenticate
ile %15'ten az benzerlik oranına sahip olduğu belgelenmiştir./Reviewed by at least two referees
and iThenticate documented that the rate of similarity to another texts did not pass 15%.

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Licensed Under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Hukukun sosyal hayata uyumunu sağlayan örf ve âdet, usul kurallarının belirlenmesi ve fikhî meselelere çözümler sunması noktasında başvurulması gereken sosyal normlardır. Zira örf ve âdete dayanan hükümlerin kamu tarafından benimsenmesi ve uygulanması daha kolaydır. Şâfiî mezhebinde fikhin temel kaynakları Kitap, sünnet, icmâ ve kıyastan ibaret olsa da hakkında bu kaynaklarda bilgi bulunmayan fikhî meselelerde karîne olarak örf ve âdetin dikkate alındığını gösteren fikhî çözümler bulunmaktadır. Ancak mezhepte örf ve âdete büyük önem atfedildiği halde usul eserlerinde icmâ ve kıyas gibi müstakil bir delil olarak ele alınmamış ve fikhin delilleri arasında yeri ve sınırları derli toplu bir şekilde belirlenmemiştir. Şâfiîler örf ve âdet hakkında bir metodoloji geliştirmemişler, ancak onları hem usulde hem fûrûda aktif bir şekilde kullanmışlardır. Bu nedenle fikhî meseleleri çözüme kavuşturmak açısından örf ve âdetin kaynak değeri ile ilgili Şâfiî usulcülerin görüşlerinin analiz edilmesi önem kazanmaktadır. Öneme binaen çalışmada Şâfiîler'in örf ve âdetin kaynak değeri ile ilgili görüşlerini konu edindik. Çalışma boyunca İmâm Şâfiî'den itibaren Şâfiî usulcü ve fakihlerin görüşlerini analiz edip detaylı bir şekilde inceledik. Böylece konuyla ilgili görüşleri analitik yöntemle değerlendirdik ve Şâfiîler'in konuyla ilgili görüşlerini belirledik. Şâfiî mezhebinde örfün kaynak değeri ile ilgili görüşleri konu edindiğimiz bu çalışmada "örf ve âdet" in mahiyeti ve kapsamını, fikhî meselelerde kaynak gösterilmesi, klasik dönem Şâfiî fakihlerin konuyla ilgili görüşlerini ortaya koymayı, örf ve âdeti fikhî meseleleri çözüme kavuşturmak bakımından incelemeyi ve Şâfiî mezhebinde örf ile âdeti teorik bir temele oturtmayı amaç edindik. Çalışmada fikhin daha kolay bir şekilde uygulanabilmesi noktasında önemli bir rol oynayan örf ve âdetin Şâfiî mezhebinde karîne olarak dikkate alındığı sonucuna vardık.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Şâfiî Mezhebi, Örf, Âdet, Örfün Kaynak Değeri.

Abstarct

Customs and traditions, which ensure the harmony of law with social life, are the social norms that should be applied to determine the rules of procedure and to offer solutions to fiqh issues. Because it is easier for the public to adopt and implement the provisions based on custom and traditions. Although the main sources of fiqh in the Shafi'i sect consist of the Book, Sunnah, ijma and qiyas, there are fiqh solutions showing that customs and traditions are taken into account as a presumption in fiqh issues that are not informed in these sources. However, although great importance is attached to custom and tradition in the sect, it is not considered as an independent evidence like ijma and qiyas in their works, and its place and boundaries among the evidences of fiqh have not been determined in a neat way. The Shafi'is did not develop a methodology about custom and tradition, but they actively used them both in the methodology and in the furû. For this reason, it is important to analyze the views of Shafi'i scholars regarding the source value of customs and traditions in order to resolve the fiqh issues. Due to its importance, we have discussed the views of Shafi'i about the source value of customs and traditions. Throughout the study, we analyzed and examined the views of Shafi'i scholars and jurists (fâqih) from Imam Shafi'i in detail. Thus, we evaluated the opinions on the subject with the analytical method and determined the views of the Shafi'is on the subject. In this study, in which we focus on the views on the source value of custom in the Shafi'i sect, the nature and scope of "customs and tradition", reference in fiqh issues, revealing the views of the classical Shafi'i jurists on the subject, examining the custom and the tradition in terms of solving the jurisprudential issues and in the Shafi'i sect. We aimed to put the custom and tradition on a theoretical basis. In the study, we came to the conclusion that the customs and traditions, which play an important role in the easier application of fiqh, are considered as presumption in the Shafi'i sect.

Keywords: Islamic Law, Shafi'i Sect, Custom, Tradition, Resource Value of Custom.

Giriş

Şâfiî usulcüler, usul kurallarının bir kısmını belirleme noktasında ve fikhî meseleleri hükme bağlamada İslam hukuku prensiplerine ve naslardaki tavsiyelere ters düşmeyen örfü referans gösterirler. Buna rağmen İmâm Şâfiî'den (ö. 204/820) son dönem Şâfiî usulcülere kadar bu mezhep usulcülere tarafından örfün kavramsal çerçevesine temas edildiğine ve tâlî delillerden sayıldığına rastlanmaz. *el-Eşbâh ve'n-nezâir* eserlerinde de örfün tanımı, dayanakları, muteber sayılma şartları, çeşitleri ve yeri gibi hususlar sistematik bir tarzda ele alınmaz, aksine örften fikhî meseleleri çözüme kavuşturma açısından söz edilir. Bu ele alış biçimi fūrû-i fikh eserlerinde de sürdürülmüştür.

Arap ülkelerinde örfün nasların anlaşılmasındaki etkisi, fıkhîta hüccet olması, fakihlere göre örf ve âdet, örfle umûmun tahsîs edilmesi, örfün mahiyeti gibi konular hakkında hem makale hem kitaplar yazılmıştır.¹ Ülkemizde de örfle ilgili birçok çalışma yapılmıştır.² Ancak örfle ilgili yapılmış bu çalışmaların hiçbirisinin konumuzla doğrudan bir ilişkisi bulunmamaktadır. Sadece kaynaklarımız arasında da yer alan ve Hanân Abdülkerim el-Kudât - Muhammed Hâlid el-Mansûr tarafından yazılan “el-İctihâdu'l-mašlahî bi'l-'urf ve taṭbiḳâtuḥû fi'l-mezhebi'ş-Şâfi'î” adlı makale içerik bakımından konumuzla benzerlik gösterse de asıl konu açısından farklılık arz etmektedir. Çünkü söz konusu makalenin asıl konusu, Şâfiî mezhebine göre örfe dayanan maslahat içtihadı iken çalışmamız ise Şâfiî mezhebine göre örfün kaynak değerine odaklanmaktadır.

Örf sözcüğü klasik dönem Şâfiî fikhî usulü eserlerinde delil olma bakımından tanımlanmadığı gibi örfe ilişkin verilen malumat da bir başlık altında sistematik bir tarzda değil, ilişkin olduğu konular arasında yeri geldikçe dağınık bir şekilde incelenmiştir. Bu nedenle çalışmada Şâfiîler'in şer'î hükümlere delil olması bakımından örfün etkisi hakkındaki görüşlerinin belirlenmesinde Şâfiîler'e ait klasik dönem usul ve fūrû eserlerini esas alarak onların örfe ve örfün etkisine ilişkin anlayışlarını genel bir çerçeve dâhilinde sunmayı amaçladık. Konunun daha iyi anlaşılması amacıyla gerektiğinde günümüzde örfle ilgili yazılan eserlerden de yararlanacağız. Bu bağlamda Şâfiî usulcü ve fakihlerin örfle ilgili sundukları örneklerden hareket ederek örf teorisini oluşturacak hususlar üzerinde duracak ve böylece örfün usul ve fūrûdaki yeri hakkında genel bir sonuca varmaya çalışacağız. Çalışmada örfün, şer'î hükümlere dayanak olması

¹ Arap ülkelerinde örf hakkında kitap ve makale tarzında çalışmalar yapılmıştır. Örneğin Mustafa Abdürrahim Ebû Uceyle, *el-'Urf ve ešeruhû fi't-tešrî'i'l-İslâmî*; el-Mehdî el-Herrâzî, *el-'Urf ve ešeruhû fi'l-fikhi'l-İslâmî*; Hasnîn Mahmûd Hasnîn, *el-'Urf ve ešeruhû fi'l-fikhi'l-İslâmî* adlı kitaplar ve Abdülmecîd Muhammed, *et-Tahsîsü bi'l-'Urf ve ešeruhû fi'l-fikhi'l-İslâmî*; Esmâ bint Abdillâh, *el-'Urf ve huciyetuhû ve âšâruhu'l-fikhiyye* adlı makaleler örfü genel olarak ele almışlardır. Çalışmamız ise Şâfiî mezhebinde örfe biçilen kaynak değeri kapsamındadır.

² Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), “Örf” (Erişim 09 Haziran 2023).

bakımından sadece Şâfiîler'in örfle ilgili görüşleri üzerinde duracağız. Bu kapsamda örfün kavramsal çerçevesini, etkili olduğu konuları, şartları ve çeşitlerini belirledikten sonra biri hüküm istinbatı açısından, diğeri uygulama bakımından olmak üzere örfün usul ve fūrûdaki etkisini delil olması cihetiyle ele alarak çalışmayı nihayete erdireceğiz.

1. Örfün Kavramsal Çerçevesi

Örf sözlükte bilinen, yadırganmayan, iyi olan ve maruf gibi anlamlara gelir.³ Yaptığımız araştırmalara göre İmâm Şâfiî örf sözcüğünü ne usul eserinde ne de fūrû-i fıkıh eserinde kullanmıştır. Şâfiî usulcü ve fakihler de usul kurallarının bir kısmını ve bazı hükümleri örfle göre belirlemelerine rağmen örfün mahiyeti üzerinde durmadan örfü kullanmışlardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Şâfiî mezhebinde örfün tanımını ilk yapan usulcü Ebû İshâk eş-Şîrâzî'dir (ö. 476/1083). Şîrâzî, *el-Lüma'* adlı fıkıh usulü eserinde örfü "Lafzın kullanılmasında sözlük anlamı yerine ilk anda zihne baskın gelen manadır." şeklinde tarif etmiştir. Örneğin dâbbe kelimesi, aslında "yeryüzünde hareket eden her canlı türü" için vaz'edilmiş ancak Irak bölgesinde sadece "at" anlamını ifade edecek şekilde örfleşmiştir. Zira dâbbe kelimesi, mutlak olarak kullanıldığında Irak örfünde "at" hayvanına yorumlanır olmuştur.⁴ Görüldüğü üzere Şîrâzî, lafzî örfü dikkate alarak örfün tanımı yapmıştır. Çünkü sözlük anlamı lafızlar için söz konusudur. Bu nedenle tanımda geçen mâ (ما) sözcüğünün lafızdan ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Şîrâzî gösterdiği dâbbe örneğiyle örfün kavlı kısmına vurgu yapmıştır.

Şîrâzî ile aynı dönemde yaşamış Sem'ânî (ö. 489/1096) ise örfü "İnsanların bildikleri ve muamelelerde benimsedikleri şeydir." diye tanımlamıştır.⁵ Görüldüğü üzere Sem'ânî'nin örf için yaptığı tarif Şîrâzî'nin tarifinden daha kapsamlıdır. Zira onun "İnsanların muamelelerinde örf haline getirdikleri şeydir." ifadesiyle örfün hem sözlü hem de fiilî olan kısımlarına işaret ettiğini söylemek mümkündür. Bu iki fakihten üç asır sonra yaşamış Zerkeşî (ö. 794/1392) de örfü "Bir lafzın bir manada daha fazla kullanılması ve hitap sırasında ilk olarak bu mananın akla gelmesidir." tarzında tarif etmiştir.⁶ O da Şîrâzî gibi örfü lafzî olanını dikkate alarak tanımlamıştır. Buna göre örf, bir lafzın vaz'edildiği manasından çıkıp mutlak olarak zikredildiğinde bir manayı ifade etmesinin daha ağır basmasıdır. İşte dâbbe lafzı, vaz' itibarıyla "yeryüzünde hareket

³ Ebü'l-Fazl Cemâluddîn İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 9/236-237.

⁴ Ebû İshâk Cemâluddîn İbrâhîm b. Alî Şîrâzî, *el-Lüma' fi uşûli'l-fıkıh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2014), 9.

⁵ Ebü'l-Muzaffer Mansûr es-Sem'ânî, *Qavâtü'u'l-edille fi'l-uşûl*, thk. Abdullâh b. Hâfız b. Ahmed el-Hakemî (Riyad: Mektebetu't-Tevbe, 1998), 1/33.

⁶ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muḥîṭ fi uşûli'l-fıkıh*, thk. Ömer Süleyman el-Eşkar (Kahire: Dâru Safve, 1992), 2/7.

eden her türlü canlı” anlamında iken insanlar onu dört ayakları üzerine yürüyen hayvanlara veya ata has kılmışlardır. Bu lafzın dört ayaklı hayvanlar veya at manasında kullanılması örfür.⁷ Bu tanımlardan hareketle daha teknik bir ifade ile örf, “Birçok fıkıh usulü kaidesinin belirlenmesinde ve fikhî meselenin çözüme kavuşturulmasında referans gösterilen belli nitelikteki sosyal davranış biçimleri ve dildeki yerleşik kullanımlardır.” şeklinde tarif edilebilir.⁸

Şâfiî usulcüler, usul kurallarını belirlemede ve hükümleri ortaya koymada bazen örf ile birlikte âdet kelimesini de kullanırlar. Sözlükte âdet “dönmek, bir şeyi tekrarlamak” gibi anlamlara gelir.⁹ Ancak yaptığımız araştırmalara göre âdetin tanımını ilk dönem Şâfiîler yapmamıştır. Âdetin tanımını ilk yapan hicri X. asır Şâfiîler’den Zekeriyâ el-Ensârî’dir (ö. 926/1520). O, âdeti “İnsanların akıllarının hükmüyle karar kıldıkları ve tekrar edegeldikleri şeydir.” şeklinde tarif etmiştir.¹⁰

Şâfiîler -genel itibariyle- örfün lafzın kullanılmasında ilk akla gelen mana olduğunu, âdetin ise alışkanlık haline getirilen ve yapılagelen fiilleri ifade ettiğini, ancak örf ile âdetin birbirlerinin yerine kullanıldıklarını söylerler.¹¹ Şâfiîler’in sözlerinden insanların tekrar edegeldikleri fiillere âdet denildiği gibi halkın örfî manada kullandıkları sözlere de âdet denilebileceği anlaşılmaktadır. Nitekim Şâfiîler, fetvâ noktasında yeminlerdeki lafızların hakikî manaları yerine örf ve âdetteki manaların esas alınacağını söyleyerek¹² bu hususa dikkat çekmektedirler.

Yukarıda da geçtiği üzere Şâfiîler bu iki kavramı aynı anlamda kullanırlar. Zira onların kullanımlarından bu iki lafzı aynı anlamda düşündükleri anlaşılmaktadır. Örneğin Cüveynî (ö. 478/1085) şer’î örfün bulunmadığı muamelelerde “gâlib âdet”e bakacaklarını söyledikten sonra gerekçe olarak zira doğru olanın, zamanın “örfü”ne itibar etmek olduğunu söyler.¹³ Gazzâlî (ö. 505/1111), ağaçta olgunlaşmış meyvenin satılması durumunda açıkça söylenmese de alıcıya onları toplayana kadar müsaade edileceğini söyler ve bunu bir yerde âdete,¹⁴ başka bir yerde örfe bağlar.¹⁵ Nevevî (ö.

⁷ İmâmu’l-Haremeyn Abdülmelik el-Cüveynî, *et-Telhiş fi uşûli’l-fikh*, thk. Abdullah Hülüm - Ahmed el-Ömerî (Beirut - Mekke: Dâru’l-Beşâ’iri’l-İslâmiyye - Mektebetu Dâri’l-Bâz, 1996), 1/197.

⁸ İbrahim Kâfi Dönmez, “Örf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/87.

⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 3/315-316.

¹⁰ Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ el-Ensârî, *el-Hudûdü’l-enîka ve’t-ta’rifâtü’d-dakîka*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beirut: Dâru’l-Fikri’l-Mu’âsir, 1991), 72.

¹¹ Takıyüddîn es-Sübkî, *Tekmiletu’l-Mecmû‘ şerhu’l-Mühezzeb*, thk. Muhammed Necîb el-Muti’î, ts., 11/416.

¹² Sem’ânî, *Çavâti’u’l-edille*, 1/403; İsnævî, *et-Temhîd fi tahrici’l-fürû‘ ‘ale’l-uşûl*, 382.

¹³ İmâmü’l-Haremeyn Ebû’l-Meâlî el-Cüveynî, *Nihâyetü’l-ma’lâb fi dirâyeti’l-mezheb*, thk. Abdülazîm Mahmud ed-Dîb (Cidde: Dâru’l-Minhâc, 2007), 5/69.

¹⁴ Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Vasî‘ fi’l-mezheb*, thk. Ahmed Mahmud İbrahim (Dâru’s-Selâm, 1997), 3/177.

676/1277) de muâtât satışını caiz gören Şâfiîler'in bu konuda örfü esas aldıklarını söylediği yerde âdet kelimesini de kullanır.¹⁶ Benzer durum İsnevî'de (ö. 772/1370) de görülmektedir. Zira o, âmmı tahsîs eden hususlardan söz ederken bir eserinde örf kelimesini,¹⁷ diğerinde âdet lafzını kullanır.¹⁸ Şâfiîler'in bu ifadeleri bu iki lafzın sözlük manaları birbirinden farklı olsa da fıkıh ve fıkıh usulü eserlerinde aynı anlamda kullanıldıklarına delâlet etmektedir.¹⁹ Bu aktarımlardan hareketle örf ile âdet arasında her ne kadar sözlük manaları açısından fark bulunsa da Şâfiîler'in onları fıkıhta aynı anlamda ve birbirinin yerine kullandıklarını söylemek mümkündür.

2. Örfün Meşruiyeti ile İlgili Deliller

Şâfiî usulcüler, örfün dikkate alınacağına dair birtakım deliller zikretmektedirler. Bu delillerden biri “*Kolaylığı seç, ‘urf ile emret, cahillere aldırma!*”²⁰ âyetidir. İlk dönem Şâfiîler, örfün dikkate alınacağına dair bu âyetin delil olduğunu açık bir şekilde ifade etmezler. Bu husus onların sözlerinden anlaşılmaktadır. Zira onlar bir malı kabzetme ve onu muhafaza altına alma (hırz) şeklini, muamelelerde gâlip olan para cinsini âyette geçen “urf” kapsamında değerlendirir ve bu bakımdan bu hususların Kitapla bilindiğini söylerler.²¹ Buna karşılık son dönem bazı Şâfiîler, “urf ile emret” ifadesinin fıkıhta örfün dikkate alınması gerektirdiğine dair delil olduğunu açıkça belirtirler.²² Öyleyse onlara göre âyette geçen ‘urften maksat, insanların alışkanlık haline getirdikleri davranışlar ve sözlük manasının dışında başka bir manada kullanageldikleri sözlerdir.

Şâfiîler, örf ve âdetin dayanak olabileceği konusunda “Müslümanların güzel gördüğü şey, Allah katında da güzeldir.”²³ rivayetini delil olarak zikrederler. Ancak bu sözün hadis kitaplarında merfû olarak geçmediği, sadece mevkûf bir şekilde Abdullah b. Mesûd’a nispet edildiği ve Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) *Müsned*’inde geçtiği söylenir.²⁴ İlgili rivayet örfün dikkate alınacağına dolaylı olarak delalet etmektedir. Müslümanların güzel gördükleri şeyler Allah katında güzel olduğuna göre hak

¹⁵ Gazzâlî, *el-Vasîfî fi’l-mezheb*, 3/179.

¹⁶ Nevevî, *el-Mecmû‘ şerhu’l-Mühezzeb*, thk. Muhammed Necîb el-Muti’î, ts., 9/163-164.

¹⁷ İsnevî, *et-Temhîd fi tahrici’l-furû‘ ‘ale’l-uşûl*, 380.

¹⁸ Cemaluddîn Abdurrahman el-İsnevî, *Nihâyetu’s-sûl fi şerhi Minhâci’l-uşûl* (‘Âlemu’l-Kütüb, ts.), 2/469-470.

¹⁹ Hanân Abdülkerim el-Kudât - Muhammed Halid el-Mansûr, “el-İctihâdu’l-maşlahî bi’l-urf ve taṭbîkâtuhû fi’l-mezhebi’s-Şâfi’î”, *Dirasât: Ulûmu’s-Şerî‘a ve’l-Kânûn* 43/2 (2016), 695.

²⁰ el-A‘râf 7/199.

²¹ Sem‘ânî, *Ḳavâṭi‘u’l-edille*, 1/33. Ayrıca bk. Selahattin Kıyıcı, *İslam Hukukunda Örf ve Adet* (Erzurum: Ekev, 2002), 202.

²² Celalüddîn es-Suyûtî, *el-İklîl fi istinbâti’n-Tenzîl*, thk. Es‘ad Dırâbzûnî el-Huseynî (b.y.: y.y., ts.), 110.

²³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şu‘ayb el-Ernevût vd. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1995), 6/84.

²⁴ Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî, *el-Mecmû‘u’l-müzheb fi kavâidi’l-mezheb*, thk. Muhammed b. Abdulgaffâr (Kuveyt: Vezâretu’l-Evkâf ve’s-Şu‘ûni’l-İslamiyye, 1994), 2/400; Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir fi kavâid-i ve furû-i fikhî’s-Şâfi’î* (Beyrut: Dârü’l-Kütübîl-İlmiyye, 1983), 89.

hususlardır. Örf de Müslümanların güzel gördükleri hususlardandır. Dolayısıyla fikhî hükümleri ortaya koymada örfe itibar edilmelidir.²⁵

Örf ve âdetin fıkha dayanak olabileceğine dair şu aklî gerekçe de zikredilebilir: Hakkında Kitap, sünnet, icmâ gibi deliller bulunmayan bir meselede örf ve âdete başvurulması tabii bir husustur. Fikhî meseleler gerektiğinde örf ve âdete göre çözüme kavuşturulmalıdır. Çünkü bir hukuk ne derecede reel yaşamla uyumlu olursa o nispette uygulanabilirlik karakterini kazanır. Toplumun reelde bağı kurularak verilen hükmü benimsemesinde örf ve âdetin etkisi yadsınamaz bir gerçekliktir. Alışkanlıklara dayalı olan hukuk kuralları, insanlar için hayatı daha da kolaylaştırmaktadır. Örf ve âdete dayanan hukuk, yeni bir şeyi ortaya koymak değildir, var olanı düzenlemek ve belirli müeyyidelere bağlamaktır. Çünkü fikhî meseleler bazen olması gerekenle değil, olan ile çözüme kavuşturulmalıdır. Zira bazı örfler günlük yaşayışla ilgili iken bazıları da hukukla ilgilidir. Ayrıca örf ve âdetler toplumun sosyal bir realitesi olarak yapageldikleri teamüllerdir. Örf ile âdet zaten toplumda hâkim olan ve toplumu bir arada tutan canlı değerlerden ibaret olduğu için onlara dayanarak oluşturulan hukuk kuralları daha çabuk benimsenir ve daha kolay uygulanır.

Bir de örf ve âdet fıkha sağladıkları esneklik sayesinde kadı ve müftîlerin elini güçlendirmektedir. Çünkü hakkında delil bulunmayan bir mesele örf ve âdete itibar edilerek kolay bir şekilde hükme bağlanabilir. Öte yandan örf ve âdet sayesinde İslam hukuku her zaman ve zeminde uygulama alanı bulabilmektedir. Bir de *manḥātu'l-firâğî't-teşrîî* olarak ifade edilen kanundaki boşluklar toplumun maslahatı düşünülerek örf ve âdet normlarıyla doldurulabilir. Kadı ve müftîler, irade beyanlarını yorumlama noktasında da örf ve âdete başvurabilirler. Örf ve âdet normlarının hem kanundaki boşlukları doldurmada hem fıkıh ile sosyal hayat arasındaki ilişkiyi canlı tutmada önemli fonksiyonları vardır.

3. Örfün Çeşitleri

Usul ve fūrû-i fıkıh eserlerinde kavî örf ve amelî örf şeklinde örften söz edildiği gibi bazen örfün sahih veya fasid olduğundan ve örfün âmm ve hâss olmasından bahsedilir. Bu ve benzeri hususlar dikkate alındığında örf değişik açılardan taksime tâbi tutulur:

1. Örf yapısı bakımından kavî ve fiilî şeklinde iki kısma ayrılır:

a. Kavî (lafzî) örf, bir lafzın belirli bir manada yaygın bir şekilde kullanılarak artık mutlak biçimde söylenince herhangi bir aklî alaka veya karineye gerek duyulmadan ilk anda zihne bu anlamın gelmesidir.²⁶ “Dâbbe” kelimesi aslında yeryüzünde hareket eden

²⁵ Ahmed Fehmî Ebû Sünne, *el-'Urf ve'l-'âde fi re'yi'l-fukahâ'* (Kahire: Matba'atu'l-Ezher, 1947), 24.

²⁶ Dönmez, “Örf”, 34/90.

her türlü canlı anlamına geldiği halde (Irak'ta) sadece “at” hayvanını ifade etmesi lafzî örf'e örnek gösterilmektedir.²⁷

b. Fiilî (amelî) örf, toplumun günlük yaşantısında belirli bir biçimde davranmayı âdet haline getirmiş olması demektir. Fiilî örfte söz bulunmadan yalnızca hareket ve davranışlar bulunmaktadır. Şâfiî mezhebinde sözlü irade beyanı bulunmadan teslim ve tesellüm tarzında yapılan muâtât satışını caiz gören fakihler bunu cari olan örf'e bağlarlar.²⁸ İleride değineceğimiz üzere bu da fiilî örfün bu mezhepte irade beyanını yorumlamada prensip itibarıyla esas alınabileceğini göstermektedir.

2. Örf yayıldığı yer bakımından da örf-i âmm ve örf-i hâss şeklinde ikili bir taksime tâbi tutulur:

a. Örf-i âmm, bütün insanlar tarafından teamül haline gelen söz ve davranışlardır.²⁹ Buna dâbbe kelimesi örnek gösterilir.³⁰ Çünkü bu kelimenin “dört ayaklı hayvan”lara delâlet etmesi bütün insanlar tarafından kabul edilmiştir.³¹ Şâfiî mezhebinde mebûin teslim edilmesinde başvurulan yöntem ya da teslim keyfiyeti, yetmiş meyvenin satılması durumunda akitle birlikte veya sonra koparılıp koparılmaması, kiralanan hayvanı sürme şekli, mutlak zikredilen para biriminin ülkedeki para birimi olarak kabul edilmesi gibi konularda örf-i âmm esas alınmaktadır.³² Şâfiîler'in hükümleri örf'e bağladıkları yerlerde örfün âmm olmasını gerekçe göstermeleri de bu hususu teyit etmektedir.³³ Buna karşılık Zerkeşî bir belde teamül haline gelen söz ve davranışları da örf-i âmm kapsamında değerlendirmekte ve buna bazı insanlar tarafından “at” manasında kullanılan dâbbe kelimesini örnek göstermektedir.³⁴

b. Örf-i hâss, belirli bir ülkeye ya da zanaat veya sanat erbabına özgü olan örftür.³⁵ Irak halkının dâbbe kelimesini “at” için kullanması örf-i hâssa örnek gösterilmektedir.³⁶

²⁷ Şîrâzî, *el-Lüma' fi uşûli'l-fıkh*, 10.

²⁸ Nevevî, *el-Mecmû'*, 9/163; Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kavâ'id*, thk. Teysîr Faik Ahmed Mahmud (Kuveyt: Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslamiyye, 1982), 2/357; Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ el-Ensârî, *Esne'l-me'tâlib şerhu Ravzi't-tâlib* (b.y.: y.y., ts.), 2/3; Şemsüddîn el-Hatîb eş-Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*, thk. Muhammed Halil 'Aytânî (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 2/7.

²⁹ Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ el-Ensârî, *Gâyetü'l-vuşûl ilâ şerhi Lübbi'l-uşûl* (Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyyeti'l-Kübrâ, ts.), 54.

³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed Fahrüddîn er-Râzî, *el-Maḥşûl fi 'ilmi uşûli'l-fıkh*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâd el-Alvânî (Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1/229; Zerkeşî, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, 2/7, 2/156.

³¹ Zerkeşî, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, 2/7, 2/157.

³² Cüveynî, *Nihâyetü'l-maṭlab*, 5/142-143.

³³ Gazzâlî, *el-Vasîṭ fi'l-mezheb*, 3/181.

³⁴ Zerkeşî, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, 2/7.

³⁵ Fahrüddîn er-Râzî, *el-Maḥşûl fi 'ilmi uşûli'l-fıkh*, 1/229; Zerkeşî, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, 2/7, 2/156.

Örfün bu çeşidi evrensel olmadığı için Şâfiîler ona bütün beldelede esas alma noktasında herhangi bir rol biçmemişlerdir. Zira örf-i hâss, sadece cari olduğu beldede yapılan muameleler için karîne olarak kabul edilir.³⁷ Örneğin Irak'ta oturan bir kimse “Ona bir dâbbe verin.” dediğinde örf gereği dâbbe lafzı at manasına hamledilir.³⁸ Aynı şekilde bir kimse birisine “Bana ta’âm satın al.” dese bu durumda ta’âm lafzından hangi yiyecek maddesinin kastedildiği, bu sözün söylendiği yerin örfü esas alınarak belirlenir. Örneğin Mekke ve Basra’da ta’âm buğday anlamında kullanılır. Öyleyse bu iki şehirde “Bana ta’âm satın al.” sözüyle muhatap olan kimse, ilgili kişiye sadece buğday satın alabilir.³⁹

Fıkıhta kullanılan şer’î örfler⁴⁰ de örf-i hâss’tir. Örneğin sözlükte dua anlamına gelen “salât” lafzının, niyetle başlayıp selamla biten ve belirli hareketlerden ibaret olan “namaz” anlamında kullanılması örf-i hâssa örnek gösterilmektedir. Salât sözcüğü gibi sözlük anlamının dışında fıkıhta özel bir ibadeti ifade eden zekât, hac, oruç gibi lafızlar da örf-i şer’îdir.⁴¹

3. Örf hukuk nazarında muteber olup olmaması bakımından da iki kısma ayrılır:

a. Sahih örf, naslara ters düşmeyen örftür. Şâfiîler, bazı fikhî meseleleri örf ve âdete göre çözüme kavuşturduktan sonra bunun istihsân olmadığını, aksine meşru ve sahih asıllardan oluşan âdetlerden geldiğini söyleyerek naslara ters düşmeyen örfün esas alınabileceğine işaret etmektedirler.⁴²

b. Fâsid örf, kuvvetli bir delille reddedilen örftür.⁴³ Öyleyse İslam’ın genel prensiplerine aykırı olan örfün ne kadar yaygın olursa olsun hukukî hükümlerde esas alınması mümkün değildir. Örneğin içki içmek bir toplumda yaygınlaşarak örf halini alsa bile İslam hukukunda böyle bir örf fâsid olarak nitelenmekte ve meseleleri hükme bağlamada göz önünde bulundurulmamaktadır.

4. Örfün Şartları

Şâfiî usulcüler, örfün usuldeki yerini bir nazariye olarak incelemeyip ilişkili olduğu konular nispetinde örften söz etmektedirler. Bu nedenle Şâfiîler örfün muteber sayılabilmesi için şartlarını derli toplu bir biçimde ele almayıp dağınık bir tarzda incelemişlerdir. Bununla birlikte onlar, usul kurallarını ve fikhî çözümlerini örf

³⁶ Zekeriyâ el-Ensârî, *Gâyetü'l-vișûl ilâ şerhi Lübbi'l-uşûl*, 53.

³⁷ Cüveynî, *Nihâyetü'l-maţlab*, 3/144, 8/143-144; Alâî, *el-Mecmû‘u'l-müzheb fi kavâ‘idi'l-mezheb*, 2/412.

³⁸ Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 92, 94.

³⁹ Zekeriyâ el-Ensârî, *Esne'l-meţâlib*, 2/281.

⁴⁰ Şer’î örf, Şâriin, özel bir manada kullandığı lafızdır. Örneğin Şâri’ salat lafzını dua anlamından belirli bir ibadet olan namaz için nakletmiştir. Ebû Sünne, *el-Urf ve'l-âde fi re’yi'l-fukahâ*, 20.

⁴¹ Şîrâzî, *el-Lüma‘ fi uşûli'l-fikh*, 10; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîţ*, 2/7.

⁴² Sem‘ânî, *Ķavâţı‘u'l-edille*, 3/460.

⁴³ Sem‘ânî, *Ķavâţı‘u'l-edille*, 3/460.

dayandırdıkları yerlerde örfün hukuken dikkate alınabilmesi için gerekli görülen şartlardan söz etmektedirler. Örf için zikredilen şartlar şunlardır:

a. Örf naslara ve İslam hukukunun prensiplerine aykırı olmamalıdır. Naslara veya hukukî prensiplere aykırı olan örf ne usul kurallarını belirlemede ne de fikhî hükümleri ortaya koymada dikkate alınır. Çünkü hukukun reddettiği örf ve âdete itibar edilmez.⁴⁴ Öyleyse örf ile şer'î bir hüküm çatışırsa şer'î hüküm öncelenir.⁴⁵ Örneğin bir yerde misafirlere içki sunmak örf halini almış olsa bile şer'î hükme aykırı olduğu için içkinin sunulması örf gereği helâl olmaz.⁴⁶

b. Örf tasarruf sırasında veya öncesinde mevcut olmalıdır. Fıkıh usulü literatüründe tasarruftan sonra meydana gelen örfeye "târî" örf denilmektedir. Ne fıkıh usulünde ne de fıkhî târî örfeye itibar edilir. Dolayısıyla fikhî meseleler vuku bulurken mevcut olan ve mukârin örf denen tasarruflarla eşzamanlı olan örfler dikkate alınmaktadır.⁴⁷ Öyleyse fikhî bir meselenin örfeye dayanarak çözüme kavuşturulabilmesi örfün söz konusu meseleden önce mevcut olmasına bağlıdır. Nitekim Şâfiîler kayıtsız şartsız yapılan akitlerin mukârin örfeye göre değerlendirileceğini ve akitle birlikte bulunan muttarid âdetin akit kurulurken açıkça ileri sürülen şart gibi kabul edileceğini belirtirler.⁴⁸ Ayrıca Şâfiîler'in örfî vasıfların kıyasta illet olabilmesinin bu vasıfların zamanın değişmeyle değişmemesine ve dolayısıyla Hz. Resulullah zamanında mevcut olmasına bağlı olduğunu söylemelerinden mukârin örfün esas alınabileceği anlaşılmaktadır.⁴⁹

c. Örfün dikkate alınması için aksi yönde bir beyan bulunmamalıdır. Örneğin bir günlüğüne ücretle tutulan işçinin yeme, içme, insanî ihtiyaçlarını görme vb. durumlar örf ve âdet gereği çalışma saatleri dışında tutulur. Ancak bunun aksine bir beyan varsa bu durumda örf dikkate alınmaz. Söz gelimi işveren işçiyle anlaşırken yeme, içme vakitlerinde de çalışmasını şart koşarsa bu şart işçiyi bağlar.⁵⁰ Zira akdi kuran tarafların örfeye uymayan bir şartı ileri sürmeleri hâlinde örfeye değil onların

⁴⁴ Sem'ânî, *Ḳavâti'ü'l-edille*, 3/460.

⁴⁵ Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 93.

⁴⁶ Ebû Sünne, *el-'Urf ve'l-'âde fi re'yi'l-fukahâ'*, 61; Süleyman Abdulvâb eş-Şehhât Bedevî, "el-'Urf 'inde'l-uşûliyyîn ve eseruhû fi'l-fürû'î'l-fikhiyye", *Mecelletu Kulliyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye Benîn* 4 (2021), 2232.

⁴⁷ Alâî, *el-Mecmû'ul-müzheb fi kavâ'idü'l-mezheb*, 2/428; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muḥîṭ*, 3/392-393; Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kavâ'id*, 2/394; Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 96.

⁴⁸ Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, 5/142.

⁴⁹ Fahrüddîn er-Râzî, *el-Maḥşûl fi 'ilmi uşûli'l-fikh*, 5/305.

⁵⁰ İzzüddîn İbn Abdüsselâm, *Ḳavâ'idü'l-aḥkâm fi meşâlihi'l-enâm (el-Ḳavâ'idü'l-kübrâ)*, thk. Nezîh Kemâl Hammâd - Osman Cuma'a (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2000), 2/309-311.

beyanlarına itibar edilir. Çünkü örf, akitlerde ve tasarruflarda açıklanmamış hususları tamamlamaktadır.⁵¹

d. Örf sürekli (muttarid) veya baskın (gâlib) olmalıdır. Örfün dikkate alınabilmesi yapılan muamelelerin tamamında veya büyük bir kısmında sürekli ve genellikle uygulanıyor olmasına bağlıdır. Zira Şâfiîler, sürekli uygulanmayan veya ağır basmayan örfleri dikkate almazlar. Hatta Şâfiîler'e göre süreklilik arz etmeyen ya da uygulama ve terk etme oranları eşit olan teamüller örf olarak nitelenemez. Şâfiîler bu hususu örfün muttarid ve gâlib olması gerektiğini söyleyerek ifade ederler. Örfün muttarid olması, onun uzun zamandan beri yapılagelmesi; gâlib olması ise çoğu zaman takip edilmesi demektir. Örneğin farklı para birimlerinin kullanıldığı bir yerde yapılan satış akdinde para biriminden söz edilmezse bu durumda beldede hangi para birimi daha çok yaygın bir şekilde kullanılıyorsa satış akdinin bu para birimi üzerinde kurulduğu kabul edilir. Ancak beldede hangi para biriminin baskın kullanıldığı bilinmiyorsa bu durumda satış akdinde para biriminin belirtilmesi şarttır, aksi takdirde satış akdi bâtil sayılır.⁵² Nitekim Şâfiî fakihler, dikkate alınan âdetin muttarid ve örfün gâlib olanı olduğunu açıkça belirtirler.⁵³ Şâfiîler “Sürekli olan örfü sarîh lafız gibi kabul ederiz.” diyerek dikkate alınacak örfün muttarid olanı olduğuna,⁵⁴ bazıları da “Muttarid âdet muhakkemdir.” diyerek bu hususa dikkat çekmektedir.⁵⁵ Kavâid eserlerinde bu husus “Âdet ancak muttarid oldukça muteber olur” şeklinde kural haline getirilmiştir.⁵⁶

Şâfiîler'in “Sürekli olan örfü sarîh lafız gibi kabul ederiz.” ve “Muttarid âdet muhakkemdir.” gibi sözlerinden hareketle örfü açıkça kabul ettiklerini söylemek mümkündür. Bu mezhepte örf ve âdete dayanarak hüküm belirlenirken sübjektiflikten kaçınılması için birtakım şartlar ileri sürülmektedir. Örfün kaynak değeri taşıması örf halini almış söz ve davranışın uzun zaman aynı anlamda ve biçimde süregelmesi, söz konusu meseleden önce mevcut olmasıyla birlikte İslam'ın genel prensiplerine aykırı olmamasına bağlıdır.

Şâfiî mezhebinde örf ve âdetin kaynak değerini belirleyebilmek için önce onların fıkıh usulü ve fîrû-i fıkıhtaki etkisine değinmek gerekir.

⁵¹ Ebû Sünne, *el-'Urf ve'l-'âde fî re'yi'l-fukahâ'*, 67; Hayrettin Karaman, “Âdet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/370.

⁵² Cüveynî, *Nihâyetü'l-ma'âlab*, 5/142; Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 92; Kudât - Mansûr, “el-İctihâdu'l-maşlahâ bi'l-'urf ve tâtbiqâtuhû fi'l-mezhebi's-Şâfiî", 701.

⁵³ Zekeriyâ el-Ensârî, *Esne'l-me'âlib*, 2/412.

⁵⁴ İbn Abdüsselâm, *Qavâ'idü'l-aḥkâm*, 2/230.

⁵⁵ Cüveynî, *Nihâyetü'l-ma'âlab*, 5/143.

⁵⁶ Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 92.

5. Örf ve Âdetin Fıkıh Usulüne Etkisi

Fürû-i fıkıh eserlerinde fikhî meseleleri çözüme kavuşturmada örf ve âdetin sık sık başvurulmasına ve Şâfiî usulcülere ait bazı fıkıh usulü eserlerinde “Âdet muhakkemdir.” kâidesinin Şâfiî mezhebinde fikhın temel ilkelerinden biri olarak kabul edildiğinden söz edilmesine⁵⁷ rağmen fikhın delillerini ve onlardan hükümlerin nasıl elde edileceğini konu edinen fıkıh usulü eserlerinde şer’î hükmün kaynakları olan deliller arasında örf incelenmemiştir. Yukarıda geçtiği üzere İmâm Şâfiî’nin eserlerinde örf ve âdetle ilgili herhangi bir malumat geçmemektedir. Ancak onun örften söz etmemesi Şâfiî mezhebinde örf ve âdetle itibar edilmediği anlamına gelmez. Çünkü Şâfiî usulcüler, bazı fıkıh usulü kurallarını belirleme noktasında örfü esas almışlardır. Örneğin emrin tekrara delâlet etmediği ve nehyin delalet ettiği görüşünde olan Şâfiî usulcüler bunu örfle dayandırmışlardır. Çünkü bir kimse hizmetçisine “Dışarı çık.” dediğinde hizmetçisi dışarıya bir defa çıkmasıyla örf açısından me’murun bihi yerine getirmiş sayılırken “Dışarı çıkma.” dediğinde ise hizmetçisinin dışarıya hiçbir zaman çıkmaması gerekir ki örf bakımından yasaklanan şeyi yapmamış olsun. Şâfiîler emir ile nehyin bu husustaki farkın örften kaynaklandığını açıkça ifade etmişlerdir.⁵⁸ Ayrıca yasaktan sonra gelen emrin ibâha delalet ettiğini benimseyen Şâfiî usulcüler bu hususta da örfü esas almışlardır.⁵⁹

Şâfiîler, Hz. Peygamber’in haberi olduğu halde karşı çıkmadığı hususların takrîrî sünnet olarak nitelendirilmelerini örf ve âdetle dayandırırılar. Onlar, Hz. Peygamber’in kendisinden âdeten gizli kalmayacağı uygulamaları onayladığını varsayar ve bu duruma Muâz b. Cebel’in yatsı namazını Hz. Peygamber’in arkasında kıldıktan sonra evine giderek ev halkına yatsı namazını kıldırmasını örnek gösterirler. Örf ve âdet bakımından böyle bir durumun Hz. Peygamber’e gizli kalmayacağından hareket eden Şâfiî usulcüler, farz namaz kılan kimsenin sünnet kılan kimseye tabi olabileceğini, örf ve âdet gereği sünnet olarak kabul ettikleri bu takrîrî sünnete dayandırırılar.⁶⁰

Şîrâzî gibi bazı Şâfiîler, bir kısım müctehidin fikhî bir mesele hakkında görüş beyan ettikten sonra bundan haberdar olan diğer müctehidlerin karşı çıktıklarını veya katıldıklarını belirtmeksizin sükût etmelerinin örf ve âdet gereği icmâ sayılacağını ve dolayısıyla fikhî meselelerde hüccet olacağını savunurlar. Çünkü müctehid, ictihad edilen bir meseleyi duyduğunda kendi kanaatini ortaya koyar. Onun söz konusu meselede kanaatini belirtmemesi âdet gereği benzer görüşte olduğu anlamına

⁵⁷ Tâcüddîn Abdülvehhâb es-Sübkî, *Cem’u’l-cevâmi’ fi usûli’l-fıkh*, çev. Mehmet Selim Aslan (Bursa: Emin Yayınları, 2021), 162.

⁵⁸ Sem’ânî, *Şâfiî’u’l-edille*, 1/121.

⁵⁹ Fahrüddîn er-Râzî, *el-Maḥşûl fi ‘ilmi usûli’l-fıkh*, 2/97.

⁶⁰ Şîrâzî, *el-Lüma’ fi usûli’l-fıkh*, 70.

gelmektedir.⁶¹ Sükûtî icmân hüccet olduğunu savunan bu usulcüler, onu tespit etmekte örf ve âdeti esas almışlardır.

Şâfiîler, kıyastaki illeti belirlerken bazen örf ve âdeti esas alırlar.⁶² Nitekim Şâfiî usulcüler, kıyasta önce hakikî vasfın, sonra örfî vasfın ve daha sonra şer'î vasfın dikkate alınacağını belirtirler.⁶³ İletinin örfî olması, söz konusu vasfın örf açısından hükmün göstergesi kabul edilmesi demektir. Mesela denklikte hangi vasıfların üstünlük veya düşüklük alameti olduğunu örf belirler. Başka bir ifade ile denklikteki kriterler örfî birer vasıftır.

Şâfiîler'in usul eserlerine bakıldığında örfün birçok fıkıh usulü kuralının belirlenmesinde kendisine atıfta bulunduğu görülür: Bu kurallardan biri de naslardaki âmm lafızların örf ve âdetle tahsîs edilip edilmemesi meselesidir.

Hâss olan nassa ters düşen örf'e itibar edilmeyeceği noktasında görüş birliği içinde olan Şâfiî usulcüler âmm nassa aykırı olan örfün, lafzın umûmunu tahsîs edip edilmeyeceği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Şâfiî usulcüler, İmâm Şâfiî'nin, muhatapların örfünün Şâfiî âmm lafızlarını tahsîs edemeyeceği görüşünde olduğunu naklederler.⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) Şîrâzî ve Sem'ânî gibi bazı Şâfiî usulcüler de umûmun örf ve âdetle tahsîs edilemeyeceğini savunurlar. Onlar, şer'in örf ve âdetle göre değil maslahata ya da Allah Teâlâ'nın iradesine uygun bir şekilde belirlendiğini söylerler.⁶⁵ Fıkıh (şer') örf ve âdet dikkate alınmayarak belirlendiğine göre onlarla naslardaki âmm lafızlar tahsîs edilemez.

Buna karşılık bazı Şâfiî usulcüler örfün âmm lafızları tahsîs edebileceği kanaatinde-dir. Gazzâlî ve Âmidî (ö. 631/1233) gibi Şâfiî usulcüler bu konuda lafzî örf ile amelî örfü birbirinden farklı değerlendirir, amelî örf ve âdetlerin lafzın umûmunu tahsîs edemeyeceğini savunurlar. Örneğin Hz. Peygamber, âdetleri sadece bir tür yiyecek maddesini yemek olan ümmetin bir kısmına "Yemeyi ve içmeyi size haram kıldım." derse bu durumda yasaklama sadece bu muhatapların yiyeceklerine özgü olmaz, aksine başka beldelerdeki yiyecek ve içecekleri de kapsar. Buna göre bu cümlede geçen *eş-ṭa'âm* ve *eş-şerâb* kelimeleri birer âmm lafızlar olmalarına rağmen amelî örf ve âdetle tahsîs edilemez. Buna karşılık sözlü örf ve âdetin âmm lafızları tahsîs edeceğini belirtirler. Örneğin "dâbbe" lafzı sözlükte yeryüzünde hareket eden her türlü hayvan anlamında olmasına rağmen insanların örfünden dolayı özellikle dört ayaklı hayvanlara

⁶¹ Şîrâzî, *el-Lüma' fi uşûli'l-fıkh*, 90.

⁶² Fahrüddîn er-Râzî, *el-Maḥşûl fi 'ilmi uşûli'l-fıkh*, 5/117-118.

⁶³ Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 169.

⁶⁴ İmâmu'l-Haremeyn Abdülmelik el-Cüveynî, *el-Burhân fi uşûli'l-fıkh*, thk. Abdülazîm Mahmud ed-Dîb, 1399, 1/445-446.

⁶⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Alî Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefaḥḫih*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî (Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî, 1996), 1/310; Şîrâzî, *el-Lüma' fi uşûli'l-fıkh*, 37; Sem'ânî, *Ḳavâṭı'u'l-edille*, 1/392-393.

hamledilir.⁶⁶ Buradan hareket eden Zerkeşî, örfün sözlü ve fiilî olmak üzere iki kısım olduğunu söyledikten sonra fiilî örfün lafızları tahsîs etmeyeceğini, aksine (Şâriiden) gelen bir lafzın fiilî örfe hâkim olacağını, buna karşılık sözlü örfün (Şâriiden) gelen lafızları tahsîs edeceğini belirtir.⁶⁷ Çünkü insanların fiilleri şer‘e karşı hüccet olamaz.⁶⁸

Şâfiîler, hem sözlük hem de örf anlamı bulunan bir lafız kullanıldığında onun örf manasına yorumlanacağını belirtirler. Aynı şekilde sözlükte bir mana ve şer‘de başka bir mana için vaz‘edilmiş lafızlar mutlak olarak kullanıldığı zaman onun örf-i şer‘î manasına hamledileceğini savunurlar.⁶⁹

Şâfiîler, nasları yorumlamada da örfü dikkate alır ve nassı bu doğrultuda değerlendirirler. Örneğin onlar, zihâr yapanların eşlerine dönebilmeleri için bir rakabe azat etmeleri gerektiğini ifade eden ayette⁷⁰ geçen *rakabe* kelimesini örfe dayanarak köle olarak yorumlarlar.⁷¹ Şâfiîler, örfün “Onlara öf bile demeyin.”⁷² âyetinde “öf” lafzını her türlü eziyete; yetimlerin mallarını yemenin yasak olduğunu bildiren âyetteki⁷³ “yeme” fiilini de her türlü itlaf fiiline naklettiğini savunurlar.⁷⁴ Mezhep usulcileri, ayna izafe edilen helâl ve harâm hükümlerinin aynın kendisine değil fiile yönelik olmasını da örfe dayandırır. Zira annelerin haram kılınması⁷⁵ ve meytenin haram kılınmasından⁷⁶ örf bakımından anneye evlenmenin ve meyteyi yemenin haram olduğu anlaşılır.⁷⁷ Demek ki örf haram olmayı annenin ve meytenin zatından anneye evlilik ve meyteyi yemek gibi fiillere nakletmiştir.⁷⁸

Şu hususu belirtmekte yarar vardır: Şâfiîler’in nasları yorumlamada örfe biçtikleri rol, daha çok lafzî yorum çerçevesinde kalmaktadır. Zira Şâfiî usulcülerin kavli örfün âmm lafzı tahsîs ve mutlak bir lafzı takyîd edip etmeyeceğiyle ilgili sözlerini bu

⁶⁶ Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustaşfâ min ‘ilmi’l-uşûl*, thk. Hamza b. Zühayr Hafız, ts., 2/329; Ebü’l-Hasan Seyfüddîn el-Âmidî, *el-İhkâm fi uşûli’l-aḥkâm*, thk. Abdürrezzak ‘Afîfi (Riyad: Dârü’s-Samî‘î, 2003), 2/407-408.

⁶⁷ Zerkeşî, *el-Mensûr fi’l-kavâ‘id*, 2/393.

⁶⁸ İsnevî, *Nihâyetü’s-sûl*, 2/470-472; Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muhîṭ*, 3/391-392.

⁶⁹ Şîrâzî, *el-Lüma‘ fi uşûli’l-fîkh*, 10.

⁷⁰ el-Mücâdele 58/3.

⁷¹ Sem‘ânî, *Ḳavâṭi‘u’l-edille*, 1/493.

⁷² el-İsrâ‘ 17/23.

⁷³ en-Nisâ 4/10.

⁷⁴ Fahrüddîn er-Râzî, *el-Maḥşûl fi ‘ilmi uşûli’l-fîkh*, 5/122; Ebû Abdillâh Celâlüddîn el-Mahallî, *el-Bedrü’ṭ-ṭâli‘ fi ḥalli Cem‘i’l-cevâmi‘* (Dârü’l-Fikir, 1982), 1/415.

⁷⁵ en-Nisâ 4/23.

⁷⁶ el-Mâ‘ide 5/3.

⁷⁷ Fahrüddîn er-Râzî, *el-Maḥşûl fi ‘ilmi uşûli’l-fîkh*, 3/161; Âmidî, *el-İhkâm fi uşûli’l-aḥkâm*, 3/16; Zekeriyâ el-Ensârî, *Gâyetü’l-vüṣûl ilâ şerḥi Lübbi’l-uşûl*, 75.

⁷⁸ Mahallî, *el-Bedrü’ṭ-ṭâli‘*, 1/415.

doğrultuda değerlendirmek mümkündür. Âmm nassa aykırı düşen örfün nassı tahsîs edeceğini söylemek aynı zamanda nassın anlaşılmasını ve yorumlanmasını, dolayısıyla onunla amel edilmesini ifade etmektir. Daha doğrusu örf; âmm veya mutlak nassın nasıl anlaşılması gerektiğini göstermektedir. Zira Şâfiî usulcüler, nassın olduğu konuda örfü dikkate almayı sadece umûmun tahsîsi ve mutlakın takyîdi konuları dışında naslara ters düşen örfü kaynaklık değeri atfetmezler.

Şâfiîler, fıkıh usulü eserlerinde örfün âmm lafzı tahsîs ve mutlak lafzı takyîd edip etmemesi noktasında naslardaki etkisinden söz ettikleri gibi insanların irade beyanlarını yorumlamada da etkisinden bahsederler.⁷⁹ Şâfiîler, “Mutlak lafız gâlib âdet ile takyîd olunur.”⁸⁰ ve “Âdeti lafız konumunda kabul ettik.” diyerek âdetin akitlerde mutlak olarak ifade edilen lafızların neye yorumlayacağına işaret etmektedir.⁸¹ Şu var ki onlar, nassın tahsîs ve takyidinde örfü sınırsız bir etki tanımamışlardır. Zira onlar, örfün naslardaki âmm lafızları tahsîs ve mutlak olanları takyîd edebilmesi için nasların nüzulünden önce mevcut olmasını gerekli görmektedirler.⁸² Yukarıda geçtiği üzere Şâfiîler, nasların nüzulünden sonra oluşan örfleri, târi örf olarak niteleyip bu hususta dikkate alınmayacağını açıkça ifade etmektedirler. Bu nedenle onlar, hâss bir nassa ters düşen örfü dikkate almayı onu fâsid örf olarak nitelemektedirler.

Bu bilgilerden hareketle şunları söylemek mümkündür: Fıkıh usulü eserlerinde örfün söz edilmesi örfün Kitap, sünnet, icmâ gibi fıkıhın bir delili olarak değil, bazı usul kurallarının belirlenmesi amacıyla. Şâfiîler hüküm istinbatında örfü delil olma rolünü biçmez ve onu edille-i şer‘îye kapsamında değerlendirmez.

6. Örf ve Âdetin Fürû-i Fıkha Etkisi

Şâfiî fakihler Kitap, sünnet ve icmâda hükmü bulunmayan, kıyasla da hükmü belirlenemeyen fikhî meselelerde örf ve âdeti doğrudan dikkate almış ve ona uygun hükümler ortaya koymuşlar, ancak örfü dayandırdıkları meselelerde hükmün delilinin açıkça örf olduğunu belirtmezler. Buna rağmen insanlar arasında yaygınlık kazanmış hususları dikkate alarak yerine göre fikhî sonucu belirlemede örf ve âdeti karîne olarak dikkate aldıkları görülmektedir. Şâfiîler, bu kapsamda nelerin yemin konusu olacağı noktasında karîne olarak cari âdete itibar ederler. Örneğin başları yemeyeceğine yemin eden kimsenin balıkların başını yemekle yemininin bozulmadığını savunurlar. Zira âdet, başlardan koyun, sığır gibi boğazlanmakla eti helâl olan hayvan başının kastedildiğine

⁷⁹ Sem‘ânî, *Ķavâti‘u’l-edille*, 3/305; Alâî, *el-Mecmû‘u’l-müzheb fi kavâ‘idi’l-mezheb*, 2/410.

⁸⁰ Ebû Muhammed Rüknu’l-İslâm Abdullâh el-Cüveynî, *el-Cem‘ ve’l-farĶ*, thk. Abdurrahman b. Sellâme b. Abdillâh el-Müzeynî (Beyrut: Dâru’l-Cil, ts.), 2/733.

⁸¹ Cüveynî, *el-Cem‘ ve’l-farĶ*, 2/259-260.

⁸² Zerkeşî, *el-Mensûr fi’l-kavâ‘id*, 2/364.

delâlet etmektedir.⁸³ Hatta Şâfiîler, fetvâ noktasında yeminlerdeki lafızların hakikî manaları yerine örf ve âdetin esas alınacağını belirtirler.⁸⁴

Bu mezhepte fıkhn birçok meselesi örf ve âdet esas alınarak çözüme kavuşturulur. Örneğin ay hali ve bulûğ yaşı, hayız, nifâs ve temizlik süreleri, icâb ile kabul arasındaki zamanın kısa veya uzunluğu, abdestte sünnet olan muvâlât süresi, çalınan malın saklanması gereken yer (hırz), ücretle çalıştırılan işçinin yapması gereken işler, kiralanan hayvanın yeminin kime ait olacağı, terziyle yapılan anlaşmada iğne ve ipliği kimin temin edeceği gibi birçok fikhî meselenin hükmünü ortaya koymada örf ve âdete müracaat edilerek hükümleri belirlenir.⁸⁵ Kişinin su satan kimseyle herhangi bir pazarlık yapmadan su içmesi durumunda örf ve âdet gereği pazarlık yapmış gibi kabul edilir ve normal su ücretini ödemesi gerekli görülür.⁸⁶ Aynı şekilde bir kimse komşusunu haksız bir şekilde ve ücretini belirlemeden zorla çalıştırırsa âdet gereği emsal ücretini vermelidir.⁸⁷ Şâfiîler kullanılacak su miktarı ve kalınacak süre belirtilmediği halde hamamdan ücret karşılığı yararlanmanın caiz olmasını cari örfe dayandırır. Buna göre kişinin hamamda örfte cari olan vakitten fazla kalması ve fazla su kullanması caiz değildir. Çünkü bu durum için ne sözlü ne de örfî izin vardır.⁸⁸ Onlar vasiyette kullanılan lafızları da örfe göre değerlendirirler. Örneğin bir insan, dâbbe lafzını kullanarak vasiyette bulunursa vasiyetin yapıldığı muhitin örf ve âdetinde dâbbe kelimesi hangi hayvan türü için kullanılıyorsa o hayvanın vasiyet edildiği kabul edilir.⁸⁹

İcâre akdinde de aksine bir beyan bulunmadıkça örf ve âdete itibar edilir. Nitekim tarla kiralamasında kuyu ve nehir sularının örf gereği kiralanan tarla kapsamında değerlendirilmesi Şâfiîler'in, hakkında açık ifadelerin bulunmadığı fikhî meseleleri hükme bağlama noktasında örfü esas aldıklarını göstermektedir. Şâfiîler ücretle tutulan işçinin çalışma saatlerinin, aksine bir beyan bulunmadığı sürece örfe göre belirleneceğini söylerler. Onlar, ücret belirlenmeden anlaşma yapılan dellâl, berber,

⁸³ Sem'ânî, *Qavâtı'u'l-edille*, 3/459; Gazzâlî, *el-Vasîf fi'l-mezheb*, 7/234-235; Alâî, *el-Mecmû'u'l-müzheb fi kavâ'idü'l-mezheb*, 2/412.

⁸⁴ Sem'ânî, *Qavâtı'u'l-edille*, 1/403; İsnvî, *et-Temhîd fi tahrici'l-fürû' ale'l-uşûl*, 382.

⁸⁵ Alâî, *el-Mecmû'u'l-müzheb fi kavâ'idü'l-mezheb*, 2/407; Tâcuddîn Abdülvehhâb es-Sübkî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, thk. 'Âdil Ahmed Abdulmevcûd - 'Ali Muahmmmed Muavviz - (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1991), 1/50; Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kavâ'id*, 2/356; Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 90; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 2/444-445.

⁸⁶ Sem'ânî, *Qavâtı'u'l-edille*, 3/459-460.

⁸⁷ Sem'ânî, *Qavâtı'u'l-edille*, 3/460.

⁸⁸ İbn Abdüsselâm, *Qavâ'idü'l-aşkâm*, 2/232; Alâî, *el-Mecmû'u'l-müzheb fi kavâ'idü'l-mezheb*, 2/408; Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 99.

⁸⁹ Sem'ânî, *Qavâtı'u'l-edille*, 3/459; Hüseyin el-Ferrâ' el-Begavî, *et-Tehzîb fi Fıkhî'l-İmâm eş-Şâfi'î*, thk. 'Adil Ahmed Abdulmevcûd - 'Ali Muahmmmed Muavviz (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 5/88.

hacamatçı, boyacı, marangoz, hamal gibi normal şartlarda ücretle iş yapan kimselerin ücretinin örf ve âdette yaygın ücret olduğunu savunurlar.⁹⁰

Bu mezhep fakihleri irade beyanlarını yorumlamada da örfte önemli etkiler tanırırlar.⁹¹ Nitekim âmm lafızları tahsîs ve mutlakı takyîd etme konularında örf ve âdetlerin sarîh lafızlar gibi değerlendirileceğini söylemeleri örf ve âdetin irade beyanını yorumlama noktasında da esas alınacağına işaret etmektedirler. Buna göre kişi, malını satması için birisine mutlak olarak vekâlet verse vekil örf gereği bu malı emsal bedelle ve ülkede yaygın olarak kullanılan para birimiyle satabilir.⁹² Onlar kişinin talâk, ikrar ve yemin ile ilgili irade beyanlarının yorumlamasında da örfte itibar ederler. Örneğin Şâfiîler, kişinin “Talâk bana lazım olsun!” veya “Talâk bana vacip olsun!” demesiyle eşinin boşandığını söyler ve bu konuda örfü esas aldıklarını belirtirler. Ancak “Talâk bana farz olsun!” sözüyle talâkın gerçekleşmediğini savunur ve örfte buna yönelik bir kullanımın bulunmamasını gerekçe gösterirler.⁹³

Mezhep usulcülerinin örf ve âdet hakkında işaret ettikleri şartları dikkate alan Şâfiî fakihler örf ve âdeti esas almış ve fıkhîta karîne olarak kullanmışlardır. Buna göre bu mezhepte müstakil bir delil olarak olmasa da pratik bir çözüm yolu olması hasebiyle örf ve âdetle itibar edildiği ve hükümlerin karinesi olarak başvurulduğu görülmektedir. Şâfiîler özellikle usulde örfün çerçevesini açık bir şekilde belirtmemiş olmalarına rağmen fûrûda örf ile âdetle sık sık başvurmuşlardır.

Bu tahliller ışığında örf ve âdetin şer‘î hükümlere kaynaklık yapması ile ilgili Şâfiî usulcü ve fakihlerin yaklaşımlarına değinmek uygun olur.

7. Örf ve Âdetin Kaynak Değeri

Fıkıh usulünde bazı kuralların örf ve âdetle göre belirlenmesi bu kuralların fonksiyonelliği ve onlara dayanarak ortaya konan fıkhî hükümlerin uygulanması açısından son derece önemlidir. Çünkü insanların örf ve âdetleriyle uyumlu olan çözümler daha kolay benimsenmekte ve daha kalıcı olmaktadır. Her hukukta olduğu gibi İslam hukukunda da mümkün mertebe sosyal realite gözetilmiştir. Zira hukukun pratik tarafını toplumsal realiteler belirlemektedir. Toplumsal realitelerin çoğu toplumda var olan örf ve âdetlerden gelmektedir. Bu bakımdan hukuk ile örf arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Bu açıdan fıkhın bazı meselelerinin toplumda cari olan örf ve âdetlere göre çözüme kavuşturulması bilineni uygulamaktan öte bir şey değildir.⁹⁴ Fıkhın reel

⁹⁰ İbn Abdüsselâm, *Qavâ'idü'l-aḥkâm*, 2/227-228, 2/230; Şirbînî, *Muḡni'l-muḥtâc*, 2/452.

⁹¹ İrade beyanlarının örfte göre yorumlandığına dair örnekler için bk. İsnevî, *et-Temhîd fî tahrîci'l-fürûc 'ale'l-uşûl*, 235.

⁹² İbn Abdüsselâm, *Qavâ'idü'l-aḥkâm*, 2/225.

⁹³ İsnevî, *et-Temhîd fî tahrîci'l-fürûc 'ale'l-uşûl*, 58.

⁹⁴ Ali Kaya, “İslâm Hukukunda Örfün Kaynaklık Değerinin Sınırları Konusuna Hukuk Felsefesi Açısından Bir Yaklaşım”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 5 (2005), 195.

yaşamla ve dolayısıyla örfle ilişkisi inkâr edilemez bir gerçekliktir. Örf ve âdetlerin dikkate alınması, aslında fıkıhla hayat arasında güçlü bir bağ oluşturmaktır.

Bu noktadan hareket eden Şâfiî fakihler, hakkında Şâriin hükmü bulunmayan ve sözlük manasıyla halledilemeyen meselelerde örf müracaat edileceğini söyleyerek fikhî meseleleri hükme bağlama noktasında örfün karîne olarak dikkate alınacağına vurgu yapmaktadırlar.⁹⁵ Nitekim Şâfiîler, âdetin akitlerdeki mücmel lafızları tefsir edeceği noktasında görüş birliği bulunduğunu,⁹⁶ akrabalara yapılacak olan nafaka ve satış akdinin bağlayıcı olması için alıcı ile satıcının akit meclisinde birbirlerinden ayrılma mesafeleri gibi hukuk tarafından miktarı belirlenmeyen fikhî meselelerde örfün esas alınacağını,⁹⁷ akitlerde cari olan örf ve âdetin ileri sürülen şartlar gibi bağlayıcı olacağını⁹⁸ ve buna bağlı olarak mutlak vekâletin örfte cari olan vekâlete yorumlanacağını belirtmektedirler.⁹⁹

Fikhî meselelerin çözümünde örfün sözle şart koşma gibi değerlendirileceğini savunan Şâfiî fakihler, kişi olgunlaşmış meyveyi ağaçta iken satarsa bu durumda meyvenin toplama vaktine kadar ağaçta bekletilmesi ve alıcısına ağaçları bahçenin suyuyla sulama imkânının tanınması gerektiğini ve bu konuda örf ve âdetin esas alınacağını belirtirler. Onların gerekçe olarak bu satış akdinde meyvenin ağaçta bırakılması ve bahçenin suyuyla sulamaya izin verilmesinin sözle şart koşulmuş gibi olduğunu söylemelerinden Şâfiî mezhebinde örfen bilinen şeyin sözle şart koşulmuş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁰

Şâfiîler, âdetlerden istifade edilen zanna göre hareket edileceğini savunmakta ve buna birçok fikhî meseleyi örnek göstermektedirler.¹⁰¹ Nitekim mezhep fakihleri, Şâriin örfünün bulunmadığı muamelelerde insanlar arasında cari olan gâlib örf bakacaklarını ve zamanın örfüne itibar edeceklerini söyleyerek hukuktaki boşlukların örf ve âdetle

⁹⁵ Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 98.

⁹⁶ Cüveynî, *Nihâyetü'l-maṭlab*, 8/206. Bu hususlar ilgili örnekler için bk. Alâî, *el-Mecmû'u'l-müzheb fi kavâ'idü'l-mezheb*, 2/412.

⁹⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. 'Alî Muhammed Muavviz - 'Adil Ahmed Abdulmevcûd (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994), 5/44; Begavî, *et-Tehzîb*, 3/307; İbn Abdüsselâm, *Ḳavâ'idü'l-aḥkâm*, 1/101.

⁹⁸ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 5/186; Cüveynî, *Nihâyetü'l-maṭlab*, 8/393; Begavî, *et-Tehzîb*, 3/382, 3/571, 4/49, 4/461.

⁹⁹ Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *el-Mühezzeb fi fikhî'l-İmâm eş-Şâfi'î*, thk. Zekeriyya Umeyrât (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 2/172.

¹⁰⁰ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 5/169; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 2/45; Begavî, *et-Tehzîb*, 3/370; İbn Abdüsselâm, *Ḳavâ'idü'l-aḥkâm*, 2/226; Alâî, *el-Mecmû'u'l-müzheb fi kavâ'idü'l-mezheb*, 2/411.

¹⁰¹ Örf ve âdetlerden istifade edilen zannla hükme bağlanan fikhî meseleler için bk. İbn Abdüsselâm, *Ḳavâ'idü'l-aḥkâm*, 2/238-241.

doldurulacağına vurgu yapmaktadırlar.¹⁰² Onlar, bazı fikhî meseleleri hükme bağlamada “örfle ta’lîl etmek” ifadesini kullanarak örfün fıkhîta gerekçe olarak kullanılabilmesine işaret etmektedirler.¹⁰³ Bu mezhepte örf ve âdetlerin dikkate alınacağını ifade eden “Âdet muhakkemdir.”,¹⁰⁴ “Âdet lafız yerine geçer.”,¹⁰⁵ “Mutlak lafız âdet ile kayıtlanır.”,¹⁰⁶ “Kesin olan âdet muhtemel lafızla ortadan kalkmaz.”,¹⁰⁷ “Örfen maruf olan şey şart kılınmış gibidir.”,¹⁰⁸ “Örfî mana lugavî manaya takdim edilir.”,¹⁰⁹ “Örf ve âdete itibar edilir.”¹¹⁰ vb. küllî kâidelerde örfün dikkate alınacağını göstermektedir.

Yukarıda geçtiği üzere İmâm Şâfiî örfün kaynak değeri hakkında açık bir ifadede bulunmamış ve Şâfiîler de usul eserlerinde örfü şer’î deliller arasında zikretmemiş olsalar da bazı usul kurallarını belirlemede ve birtakım fikhî meselelerini çözüme kavuşturmada örf ve âdete itibar etmişlerdir. Bunlar da Şâfiî mezhebinde örf ve âdetlerin belirli bir derecede öneme sahip olduklarını, fikhînin oluşmasında ve gelişmesinde rollerinin bulunduğunu göstermektedir.

Edille-i şer’iyyeyi Kitap, sünnet, icmâ ve kıyastan ibaret gören Şâfiîler, fikhî meseleleri hükme bağlamada örf ve âdete itibar etmelerine rağmen onları müstakil bir delil olarak görmemişlerdir. Şâfiîler’in usul ve fûrû eserlerinde örf ve âdetlere itibar ettikleri örneklere bakıldığında onların örf ve âdeti delil olmaktan ziyade pratik bir çözüm yolu olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Nitekim Gazzâlî, âmm olan örfün meseleleri hükme bağlama noktasında esas alınacağını ifade ederken gerekçe olarak “Örfî karîne lafzî karîne gibidir.” diyerek örfün delil olmadığına, aksine hükümleri belirlemede *karîne* olduğuna işaret etmekte ve sözlerinin devamında da ev ve hayvanların kiralamasında örfün sarîh lafızlar konumunda olduğunu söylemektedir.¹¹¹ Hatta Gazzâlî, satış akdinde mutlak vekâletin verildiği vekilin sarahaten söylenmemiş olsa da malî vadeli ve rayiç bedelin altında satamayacağını, aksine peşin ve emsal bedelle satabileceğini aktardıktan sonra örf karinesinin (karînetu’l-urf) bu hususlara işaret ettiğini belirtmektedir.¹¹² Gazzâlî birçok yerde “karînetu’l-urf” tamlamasını

¹⁰² Cüveynî, *Nihâyetü’l-ma’lâb*, 5/69.

¹⁰³ Gazzâlî, *el-Vasîfî fi’l-mezheb*, 5/315.

¹⁰⁴ Suyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 89.

¹⁰⁵ Cüveynî, *el-Cem’ ve’l-farq*, 2/259.

¹⁰⁶ Cüveynî, *el-Cem’ ve’l-farq*, 2/683.

¹⁰⁷ Cüveynî, *el-Cem’ ve’l-farq*, 2/683.

¹⁰⁸ Muhammed Necîb el-Muti’î, *Tekmiletu’l-Mecmûc şerhu’l-Mühezzeb* (Medine: el-Mektebetü’s-Selefiyye), ts., 13/71.

¹⁰⁹ Sübkî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/51.

¹¹⁰ Cüveynî, *el-Cem’ ve’l-farq*, 3/133.

¹¹¹ Gazzâlî, *el-Vasîfî fi’l-mezheb*, 3/181.

¹¹² Gazzâlî, *el-Vasîfî fi’l-mezheb*, 3/285.

kullanarak fikhî meseleleri hükme bağlamada örfün *karîne* olduğuna vurgu yapmaktadır.¹¹³

Şâfiîler'den İsnevî (ö. 772/1370) de örfü âmmin muhassısları arasında saydıktan sonra örfe *karîne* nazarıyla bakıldığını belirterek Şâfiî mezhebinde örfün müstakil bir delil olmaktan ziyade nasları ve irade beyanlarını yorumlamada *karîne* olduğu şeklindeki kanaati destekler niteliktedir.¹¹⁴ Buna karşılık Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) fıkıh terimlerini konu edindiği *el-Ḥudûdü'l-enîka* adlı eserinde örfü tarif ettikten sonra onun *hüccet* olduğunu belirtir, ancak hüccet olmasından neyi kastettiğiyle ilgili herhangi bir bilgi vermez.¹¹⁵

Görüldüğü üzere Şâfiîler, örf ve âdeti müstakil bir delil olarak görmezler.¹¹⁶ Zira onlar, örf ve âdetin müstakil olarak herhangi bir şeyi vacip kılmadığını, aksine bir şeyin vücûbiyetine ve insanların maksatlarını ortaya koymaya dair *karîne* olduğunu açıkça belirtirler.¹¹⁷ Şâfiîler, nassı anlama ve yorumlamada, nassın bulunmadığı bir konuda veya insanların akitlerdeki iradelerini beyan etme noktasında örfü bir *karîne* olarak kabul ederler. Daha açık bir ifadeyle onlar örfü içtihatla müstakil bir kaynak olarak görmezler.¹¹⁸ Nitekim çağdaş çalışmalarda da Şâfiî mezhebinin konuyla ilgili görüşü aktarılırken örfün şer'î hükümleri ispat etme noktasında hüccet ve müstakil bir delil olmadığı açıkça belirtilir.¹¹⁹ Zira delil, şer'î hükümlerin kaynaklarına, yani amelî hükme götüren dayanağa denilmektedir. Nitekim fıkıh usulünde delil denince şer'î hükümlerin doğrudan elde edildiği Kitap, sünnet, icmâ ve kıyas anlaşılmalıdır. *Karîne* ise bir şeyi bilmeye yarayan alâmeti ifade etmektedir. Daha açık bir tabirle *karîne*, maksada delalet eden ipucudur ve dolayısıyla tek başına hükümlerin dayanağı olmaya uygun değildir.

Şâfiî usulcülerinden Gazzâlî, delillerin dört tane olduğunu ve bunların Kitap, sünnet, icmâ ve aslî nefye dayanan akıldan ibaret olduğunu belirtmektedir.¹²⁰ Malum olduğu üzere diğer Şâfiî usulcüler nefy yerine kıyası zikretmektedirler.¹²¹ Gazzâlî ve Râzî aslında delil olmadıkları halde delil oldukları zannedilen dört husus bulunduğunu ve bunların şer'u men kablenâ, sahâbî kavli, istihsân ve istislâh olduğunu savunmaktadır.¹²² Bu iki usulcü, örf ve âdeti ne kabul edilen deliller arasında ne de mev'hûme dedikleri

¹¹³ Gazzâlî'nin örfe ve âdete *karîne* dediği örnekler için bk. Gazzâlî, *el-Vasîṭ fi'l-mezheb*, 3/286, 4/276.

¹¹⁴ İsnevî, *et-Temhîd fi tahrîci'l-fürû' 'ale'l-uşûl*, 380.

¹¹⁵ Zekeriyâ el-Ensârî, *el-Ḥudûdü'l-enîka ve't-ta'rîfâtü'd-dakîka*, 72.

¹¹⁶ Kudât - Mansûr, "el-İctihâdu'l-maşlahî bi'l-'urf ve taṭbîkâtuhû fi'l-mezhebi's-Şâfiî", 695.

¹¹⁷ Sem'ânî, *Ḳavâṭi'u'l-edille*, 3/457-459.

¹¹⁸ Kudât - Mansûr, "el-İctihâdu'l-maşlahî bi'l-'urf ve taṭbîkâtuhû fi'l-mezhebi's-Şâfiî", 696.

¹¹⁹ Bedevî, "el-'Urf 'inde'l-uşûliyyîn ve eṣeruhû fi'l-fürû'i'l-fikhiyye", 2207.

¹²⁰ Gazzâlî, *el-Mustaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*, 2/1.

¹²¹ Örnek olarak bk. Fahrüddîn er-Râzî, *el-Maḥşûl fi 'ilmi uşûli'l-fikh*, 6/168.

¹²² Gazzâlî, *el-Mustaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*, 2/435, 450, 467, 478.

hususlar arasında saymamışlardır. Kıyası deliller arasında zikretmeyen Gazzâlî, onun istinbât metodu olduğunu söylemesine rağmen örf hakkında bir şey söylememiştir. Tâcuddîn es-Sübkî (ö. 771/1370) gibi daha sonraki Şâfiî usulcüler nas, icmâ ve kıyas dışında kalan delil şeklinde tarif ettikleri istidlâl kavramı kapsamında iktirânî kıyas, istisnâî kıyas, kıyâsu'l-aks gibi mantikî kıyası, isikrâ ve istishâb gibi tali delilleri saydıkları halde örf ne kabul edilen ne de reddedilen deliller arasında zikretmektedirler.¹²³ Mezhep fakihlerinden Ebû Saîd el-Âlâî (ö. 761/1359) hükümlerin meşruyetiyle ilgili deliller, hâkimlerin tasarruflarıyla ilgili deliller ve mükellefler hakkında hükümlerin söz konusu olmasıyla ilgili olan deliller olmak üzere üç çeşit delil bulunduğunu belirttikten sonra bunların kapsamına giren delilleri sayarken örf ve âdetten söz etmemesi Şâfiî mezhebinde örf ile âdete delil oldukları için değil karîne oldukları için başvurduğuna dikkat çekmektedir.¹²⁴

Bu doğrultuda şunları söylemek mümkündür: Şâfiî mezhebinde -Gazzâlî'nin yaklaşımını dışarda tutacak olursak- edille-i şer'îye Kitap, sünnet, icmâ ve kıyastan ibaret olduğu için müctehid meseleleri bu delilleri dikkate alarak hükme bağlar. Bu nedenle örf ve âdet bu doktrinde deliller hiyerarşisinde yer edinmemiştir. Hem usul hem fûru eserlerinde Şâfiîler'in örf ve âdeti kavram olarak ele almamalarının nedeni bu husus olsa gerek. Onların örfü teorileştirilmesi noktasında çaba harcadıkları da söylenemez. Çünkü Şâfiîler'in bazı fikhî meselelerin hükmünü belirlerken örfe dayanmalarındaki amaçları, örfü Kitap, sünnet, icmâdan ve kıyastan sonra gelen fikhî bir kaynağı yapmak değildir. Şâfiîler nassın olduğu yerde örfe delil olarak başvurmamışlardır. Nassın bulunmadığı meselelerde örfe bir karîne olarak başvurmuşlardır.

Sonuç

Ülkenin tamamında ya da belirli bir bölge veya sanat erbabı tarafından teamül haline gelen söz ve davranış olarak tarif edilebilen örf ve âdetin usul kurallarını belirlemek ve fikhî hükümleri ortaya koymak bakımından Şâfiîler'in nazarında özel bir öneme sahip olduğu gözlenebilmektedir. Bu bakımdan Şâfiî mezhebinde örf ve âdetler fikhî meselelere getirilen çözümler yanında usul kurallarının belirlenmesinde de belli oranda etki etmişlerdir. İslam'ın genel prensiplerine ters düşmeyen ve fikhî kurallarıyla çatışmayan örf ve âdetleri hukukî bir karaktere sokarak usul kurallarının belirlenmesi ve fikhî meselelerin çözüme kavuşturulması noktasında dikkat edilmesi İslam hukukuna ters düşmemektedir. Şâfiîler hem usul kurallarını belirlemede hem fûrû meselelerini çözüme kavuşturmadaki rolü bağlamında örf ve âdete yoğun atıflar yapmalarına

¹²³ Sübkî, *Cem'ü'l-cevâmi'*, 155-157.

¹²⁴ Âlâî'nin delil çeşitleri ve hiyerarşisiyle ilgili bilgi için bk. Âlâî, *el-Mecmû'u'l-müzheb fi kavâ'idil-mezheb*, 2/435-440.

rağmen onları deliller teorisi içinde ve edille-i şer'iyeye kapsamında değerlendirmemişlerdir. Bundan Şâfiî usulcüler nezdinde örf ile âdetin müstakil veya tâli bir delil sayılmayacağı anlaşılmaktadır. Zira belli nitelikteki sosyal davranış ve dildeki yerleşik kullanımları ifade eden örf ve âdet, Zekeriyâ el-Ensârî'nin *el-Hudûdü'l-enîka* adlı eserini dışarıda tutacak olursak Şâfiîler'e ait fıkıh usulü eserlerinde şer'î deliller arasında yer bulmamıştır.

Şâfiîler şer'î delillere ters düşmeyen, İslam hukukunun genel prensipleriyle çelişmeyen örf ve âdete müstakil veya tâli bir delil olmaktan ziyade nasları âmmı tahsîs ve mutlakı takyîd etmek bakımından yorumlamada, hukukî ilişkilerde tarafların irade beyanlarını belirlemede, bazı uygulamaları teyit etmede, pek çok meselenin çözümünde, kazâî kararlarda, fetvalarda ve kanun boşluklarını doldurmada karîne olarak başvurumaktadırlar. Şâfiîler'in fıkıh usulü kurallarını belirlemede ve fikhî meselelere çözümler getirmede örf ile âdeti karîne olarak kabul görmelerinden günümüz fıkıh problemleri denen güncel fikhî meseleleri hükme bağlama noktasında da örfün karîne olabileceği sonucu elde edilmektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb el-Ernevût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî. *el-Mecmû'u'l-müzhheb fi kavâ'idü'l-mezheb*. thk. Muhammed b. Abdulgaffâr. 2 Cilt. Kuveyt: Vezâretü'l-Evkâf ve Şu'ûni'l-İslamiyye, 1994.
- Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfüddîn Alî es-Sa'lebî. *el-İhkâm fi uşûli'l-aḥkâm*. thk. Abdürrezzak 'Affî. 4 Cilt. Riyad: Dâru's-Samî'î, 2003.
- Bedevî, Süleyman Abdulvâb eş-Şehhât. "el-'Urf 'inde'l-uşûliyyîn ve eşeruhû fi'l-fürû'i'l-fikhiyye". *Mecelletu Kulliyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye Benîn 4* (2021), 2177-2320.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn el-Ferrâ'. *et-Tehzîb fi Fikhi'l-İmâm eş-Şâfi'î*. thk. 'Adil Ahmed Abdulmevcûd - 'Ali Muahmmmed Muavvız. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Cüveynî, Ebû Muhammed Rüknu'l-İslâm Abdullâh b. Yûsuf. *el-Cem' ve'l-fark*. thk. Abdurrahman b. Sellâme b. Abdillâh el-Müzeynî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.
- Cüveynî, Ebü'l-Me'âlî Rüknuddîn İmâmu'l-Haremeyn Abdülmelik en-Nîsâbü'rî. *el-Burhân fi uşûli'l-fikḥ*. thk. Abdülazîm Mahmud ed-Dîb. 2 Cilt, 1399.
- Cüveynî, Ebü'l-Me'âlî Rüknuddîn İmâmu'l-Haremeyn Abdülmelik en-Nîsâbü'rî. *et-Telḥîs fi uşûli'l-fikḥ*. thk. Abdullâh Hülüm - Ahmed el-Ömerî. 3 Cilt. Beyrut - Mekke: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye - Mektebetü Dâri'l-Bâz, 1996.
- Cüveynî, Ebü'l-Me'âlî Rüknuddîn İmâmu'l-Haremeyn Abdülmelik en-Nîsâbü'rî. *Nihâyetü'l-maṭlab fi dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdülazîm Mahmud ed-Dîb. 20 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2007.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Örf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/87-93. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ebû Sünne, Ahmed Fehmî. *el-'Urf ve'l-'âde fi re'yi'l-fukahâ'*. Kahire: Matba'atu'l-Ezher, 1947.
- Fahrüddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer et-Taberistânî. *el-Maḥşûl fi 'ilmi uşûli'l-fikḥ*. thk. Tâhâ Câbir Feyyâd el-Alvânî. 6 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *el-Vasîṭ fi'l-mezheb*. thk. Ahmed Mahmud İbrahim. 7 Cilt. Dâru's-Selâm, 1997.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *el-Mustaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*. thk. Hamza b. Züheyr Hafız. 4 Cilt, ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Fakîh ve'l-mütefaḥḥih*. thk. Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî. 2 Cilt. Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî, 1996.
- İbn Abdüsselâm, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz es-Sülemî ed-Dımaşkî. *Ḳavâ'idü'l-aḥkâm fi meşâlihi'l-enâm (el-Ḳavâ'idü'l-kübrâ)*. thk. Nezîh Kemâl Hammâd - Osman Cuma'a. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2000.

- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrerem er-Rüveyfî. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İSAM, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi. "Örf". Erişim 09 Haziran 2023. <http://www.isam.org.tr>.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemaluddîn Abdurrahman el-Ümevî. *et-Temhîd fî tahrici'l-fürû' ale'l-uşûl*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1981.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemaluddîn Abdurrahman el-Ümevî. *Nihâyetu's-sûl fî şerhi Minhâci'l-uşûl*. 4 Cilt. 'Âlemu'l-Kütüb, ts.
- Karaman, Hayrettin. "Âdet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/369-373. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kaya, Ali. "İslâm Hukukunda Örfün Kaynaklık Değerinin Sınırları Konusuna Hukuk Felsefesi Açısından Bir Yaklaşım". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 5 (2005), 181-206.
- Kıyıcı, Selahattin. *İslam Hukukunda Örf ve Adet*. Erzurum: Ekev, 2. Basım, 2002.
- Kudât, Hanân Abdulkerim - Mansûr, Muhammed Halid. "el-İctihâdu'l-maşlahî bi'l-'urf ve taṭbiqâtuhû fi'l-mezhebi's-Şâfi'î". *Dirasât: Ulûmu's-Şer'â ve'l-Kânûn* 43/2 (2016), 692-702.
- Mahallî, Ebû Abdillâh Celâluddîn Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Bedrü't-ṭâli' fî halli Cem'î'l-cevâmi'*. 2 Cilt. Dârü'l-Fikir, 1982.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. 'Alî Muhammed Muavvız - 'Adil Ahmed Abdulmevcûd. 18 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Muti'î, Muhammed Necib. *Tekmiletu'l-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* (Medine: el-Mektebetu's-Selefiyye), ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. thk. Muhammed Necîb el-Muti'î. 20 Cilt, ts.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr el-Mervezî. *Ḳavâṭi'u'l-edille fi'l-uşûl*. thk. Abdullah b. Hâfiz b. Ahmed el-Hakemî. 5 Cilt. Riyad: Mektebetu't-Tevbe, 1998.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî kavâid-i ve furû-i fikhî's-Şâfi'î*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İklîl fî istinbâṭi'n-Tenzîl*. thk. Es'ad Dırâbzûnî el-Huseynî. b.y.: y.y., ts.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. thk. 'Adil Ahmed Abdulmevcûd - 'Ali Muahmmmed Muavvız. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.

- Sübkî, Ebû Nasr Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Cem'û'l-cevâmi' fi uşûli'l-fikh*. çev. Mehmet Selim Aslan. Bursa: Emin Yayınları, 2021.
- Sübkî, Ebû'l-Hasen Takıyüddîn Alî b. Abdilkâfî b. Alî b. Temmâm. *Tekmiletu'l-Mecmû' şerhu'l-Mühezzebe*, thk. Muhammed Necîb el-Muti'î. 20 Cilt, ts.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *el-Lüma' fi uşûli'l-fikh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 6. Basım, 2014.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *el-Mühezzebe fi fikhî'l-İmâm eş-Şâfi'î*. thk. Zekerıyya Umeyrât. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Şîrbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb el-Kâhirî. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*. thk. Muhammed Halil 'Aytânî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- Zekerıyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Hazrecî. *el-Hudûdü'l-enîka ve't-ta'rîfâtü'd-dağîka*. thk. Mâzin el-Mübârek. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, 1991.
- Zekerıyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Hazrecî. *Esne'l-me'tâlib şerhu Ravzi't-tâlib*. 4 Cilt. b.y.: y.y., ts.
- Zekerıyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Hazrecî. *Gâyetü'l-vüşûl ilâ şerhi Lübbi'l-uşûl*. Dâru'l-Kütübi'l'Arabiyyeti'l-Kübrâ, ts.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Bağrû'l-muhtâc fi uşûli'l-fikh*. thk. Ömer Süleyman el-Eşkar. 6 Cilt. Kahire: Dâru Safve, 2. Basım, 1992.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Mensûr fi'l-ğavâ'id*. thk. Teysîr Faik Ahmed Mahmud. 3 Cilt. Kuveyt: Vezâretu'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslamiyye, 1982.